

ЕЗИЧЕСКИТЕ КУЛТОВИ СГРАДИ В ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

Гергана Герчева

Abstract: The religious beliefs and cult practices of the Bulgarians before their Christianization in the middle of the IX century have long been debated in the scientific studies. Literary sources provide only scarce information about them, thus giving advantage to the archaeological researches in the centres of the First Bulgarian Empire. Using them as a basis, as cult buildings can be defined ten: the edifice beneath the Court Basilica in Pliska; the edifice situated near the Small Palace in Pliska; the cross-shaped edifice beneath the foundations of the Great Basilica of Pliska; the so called “administrative” building in Preslav; the edifice placed southwards of the Inner city of Preslav; the edifice in the southeastern corner on the Outer city of Preslav; the edifice on Drrstrr; the edifice on Kabiyuk; the edifice under the rock called Daultae, situated in the Madara National Historical and Archaeological Reserve; the edifice in the Kireka area above Kalugeritsa village. They all could be divided into two separate types: buildings with circular shape and a single cross-shaped building. The information which we have by now cannot support neither the theory that the pagan cult buildings were dedicated to the deity Tangra nor that they were temples of fire – theses that have long been press by the researchers.

Религиозните вярвания и култовите практики преди покръстването на българите в средата на IX век са все още неизяснен въпрос в науката. Малко са сведенията, които дават писмените извори за тях. Въз основа на Мадарския надпис се изказват мнения за съществуването на бог Тангра, но малкото данни, с които разполагаме, позволяват това да се постави под въпрос. Редица проучени сгради в центровете на Първото българско царство са определяни като езически култови сгради. Те могат да бъдат използвани като най-сигурен източник за вярванията и култовите за времето преди покръстването. Но до голяма степен това се затруднява от факта, че голяма част от тях са преустроени в църкви след средата на IX век. Въз основа на данните от археологическите проучвания до момента са десет сградите, които могат да се интерпретират като езически култови.

Три от тях се намират в Плиска – централния хански аул в периода до покръстването. Първата от тях е разположената в центъра на каменната крепост в Плиска, на около 15 м южно от тухлената крепостна стена (цитадела), която огражда най-вътрешната част с дворците. Сградата е разположена западно от представителната Тронна палата (Рашев 2008, 87). Езическа култова сграда е с правоъгълен план. Ориентирана е в посока изток – запад. Изградена е от варовикови блокове, споени с хоросан. Външният е с размери 18,70 x 17,70 м, а вътрешният – 10,35 x 9 м. Според редица автори от юг е разположено преддверието, което е изградено едновременно с външния четириъгълник. В средата на вътрешния четириъгълник се разполага каменен постамент, а отвън до източната и западната стена – две квадратни тухлени басейнчета за вода (Мавродинов 1959, 44; Ваклинов 1977, 112; Рашев, Димитров 1999, 22–23; Рашев 2008, 88). П. Георгиев смята, че около храма съществува колонада. Важно в тази насока е обстоятелството, че при преустройството му в църква е използвана само вътрешната част, към която са добавени от изток три тесни абсиди, а от страни са пристроени тесни помещения – анекси (Георгиев 1989, 339–340). Същото е мнението и на Ст. Михайлов. Според него това се доказва от плиткото ѝ фундиране и от наличието на паралели. Т. Чобанов смята, че наблюденията на основите съвършено точно водят към този извод – че външният зид на сградата е стилобатна основа на колонада. Като паралел авторът предлага храма на огъня от партския период в Нова Ниса, който се възстановява с околоръстна колонада. Според него това е продукт на смесването на ирански и елинистични традиции (Чобанов 2008, 62). Стратиграфската позиция на сградата, нейният план и съоръженията в нея недвусмислено показват култовия ѝ характер. Особеност при нея са данните за наличие на колонада. Близостта ѝ до представителната Тронна палата и размерите ѝ показват функцията ѝ на представителния храм в Плиска. За тази нейна роля свидетелства и преустройството ѝ в Дворцова базилика след приемането на християнството в средата на IX век.

Следваща сграда се намира в тухлената цитадела. Двата корпуса на Малкия жилищен дворец са разположени в северната част на цитаделата. Южно от тях, почти в нейния център, се намира езическата култова сграда. Местоположението ѝ показва, че тя обслуж-

ва дворцовите обитатели и владетелската особа, поради което е значително по-малка от сградата, намираща се западно от Тронната палата (Миятев 1965, 74; Чобанов 2008, 60).

Сградата има квадратен план и основната ѝ част е съставена от два квадрата, вписани един в друг. Ориентирана е север – юг. Сградата е изградена от варовикови квадрати в системата Binder – Laufer с хоросанова спойка. Размерите на външния четириъгълник са 14,60 x 13,70 м, а на вътрешния – 7,70 x 6,80 м. Между двата зида се образува тесен, почти еднакъв от всички страни коридор. Към южната страна е пристроено правоъгълно помещение. В центъра на вътрешния квадрат е иззидан квадратен постамент, който се тълкува като жертвеник. Две структури са долепени до външната страна на вътрешния четириъгълник, респективно до източния и западния зид на същото помещение – основи на тухлени басейнчета (Михайлов 1955, 73; Ваклинов 1977, 111–112; Рашев 2008, 95; Чобанов 2008, 61; Аладжов 2010, 120). Според Ст. Станилов тази сграда има частен характер – предназначението ѝ е да обслужва тесен кръг от хора. Предположението му е продиктувано и от факта, че е четири пъти по-малка от култовата сграда, намираща се западно от Тронната палата (Станилов 1982, 227). Разположението на сградата в близост до жилищния, Малък дворец и малките размери позволяват да се подкрепи мнението на автора. Планът на сградата, данните за олтар в центъра и тухлени басейнчета позволяват сградата да се определи като култова. Особеност е нейната ориентация север – юг, която не позволява след приемането на християнството да бъде преобразувана в християнски храм.

Третата сграда се намира извън представителната централна част на Плиска. Тя е разположена под Голямата базилика, която се намира на 1,5 км североизточно от Вътрешния град на Плиска. Под нейните основи е открита кръстовидната сграда след направата на сондажи под нивото на базиликата. Кръстовидната сграда е запазена само с хоросановите си подложки за основи, които се намират на около 1,00 м под равнището на пода на Голямата базилика. Тя е от типа „свободен кръст“ и има размери 15,50 x 15,50 м. В средикръстието основите затварят квадрат със страна 4,60 м. Рамената на кръста се издават на равни разстояния и завършват с плитки дъгообразни извивки (екседри), чието мислено продължение очертава

идеален кръг (Георгиев 1993, 41). Предназначението и функциите на тази сграда са най-дискусионни. След издаването на монографията на П. Георгиев, неговата теза за мемориалния характер на сградата се е наложила, но макар и по-рядко се повдигат въпросите за нея (Георгиев 1993). Но редица факти не дават основание тя да се приеме. На първо място е трудно да се приеме дадената от П. Георгиев хронология, както и обвързването на разрушаването на постройката с известния от писмените извори бунт срещу приемането на християнството. За съществуването на християнска тайна община в селището около сградата може само да се предполага. Същото се отнася и за мястото, на което е убит Енравота – нямаме данни за съществуващ култ към Енравота, нито за използването на мартириуми в Първото българско царство. Възниква и въпросът кой би позволил в центъра на една езическа държава, какъвто е Плиска, да се построи сграда, обслужваща християнски култ? Паралелите сред християнските мартириуми, които дава авторът, не могат да бъдат достатъчно основание сградата да се определи като такава – както се видя, такива се намират и сред езическите храмове в Средна Азия. Всичко това дава основание да не се приеме мнението на П. Георгиев. Такъв е случаят и с тезата, че кръстовидната сграда представлява мавзолей на хан Тервел. Нямаме данни за специално изградени мавзолеи на българските ханове. Дали са използвани четирите саркофага в тази сграда, а по-късно преизползвани в Голямата базилика може само да се предполага. Същото се отнася и за обвързването на сградата с конкретни исторически личности, без да имаме епиграфски паметници, доказващи тази хипотеза. Трудно може да се приеме и, че гробницата на ханове като Тервел и Омуртаг е разрушена, макар и след приемането на християнството, а на нейно място е изграден християнски храм (Бояджиев 2008). Мнението на Ал. Милчев и Ст. Михайлов, че сградата е мартириум от късната античност също е трудно да се приеме (Милчев 1995, 53). Присъствието на антични материали в Плиска е коментирано не веднъж и е ясно, че те са пренесени от другаде, тъй като никъде не са открити пластове от античността (Димитров 1999, 10–16). Така би излязло, че въпросният мартириум е построен сред полето, където няма никакви данни за обитаване в този период. Всичко казано дотук позволява да се разсъждава в друга насока – за функционирането на кръстовидната

сграда като езически храм. На първо място основание за това дава разположеното на това място селище, датиращо от VIII–IX век. Подобен пример имаме от Преслав, където в североизточната част на Външния град съществува селище с езически храм, а след покръстването е изградена църква. Това насочва към мисълта, че езически култови сгради не се строят само в центровете на Първото българско царство, а и в селищата на обикновеното население. Това показва, че не само аристокрацията се нуждае от такива сгради, а и обикновено население, което живее в отдалечени от центъра селища. Тук, за разлика от другите ни известни примери, сградата не се състои от два вписани един в друг четириъгълника. Но паралелите, които К. Попконстантинов намира на кръстовидната сграда сред езическите култови сгради в Средна Азия, показват, че и този тип сгради е пригоден към езическите култове (Попконстантинов 2005). Не на последно място тази сграда има сходна съдба с другите ни познати езически култови сгради – след приемането на християнството е разрушена и на нейно място е построен християнски храм.

В Преслав, втория по значимост аул, също са проучени три езически култови сгради. Т.нар. „Административна сграда“ е разположена в южната половина на Вътрешния град на Преслав, в близост до столичната източна крепостна стена (Михайлова 2004а, 40). Тя се издига като самостоятелна постройка, ориентирана в посока североизток – югозапад. Планът ѝ се състои от два несиметрични, вписани един в друг правоъгълника. В южната част зидовете на вътрешния правоъгълник продължават до външните и така се оформят три симетрични помещения като преддверия, а покрай централното помещение – П-образен коридор. В югоизточното помещение на сградата е направен сондаж. Установено е, че основите на зидовете са свързани конструктивно (Михайлова 1996, 90; Михайлова 2004б, 114–115). Проучвателката на сградата Т. Михайлова смята, че тя функционира до средата на IX век като езически храм (Михайлова 2004б, 254). Ж. Аладжов подкрепя това мнение (Аладжов 1992, 53). Д. Василева определя сградата като гражданска постройка (Василева 1985, 6–8). Според Р. Рашев тази сграда би могла да се разглежда като пример за смесен архитектурен тип, съчетаващ в плана си бележите на жилищна и култова постройка. За автора обстоятелството, че в края на X – началото на XI век функционира като админи-

стративна сграда – седалище на византийския стратег – подсказва, че вероятно до завладяването на Преслав от византийците в 971 г. изпълнява същите функции (Рашев 2008, 111–112). Планът на сградата, съставен от два вписани правоъгълника, намира аналог сред останалите езически сгради. Особеност е триделното преддверие, което не е познато при никоя от тях. Данните за олтар в центъра на сградата, каквито имаме и от други сгради, позволяват да се приеме мнението за култовите ѝ функции. За жилищни функции смятам, че е трудно да се говори. Особеното устройство на преддверието би могло да се предположи, че е свързано с по-особени култови практики, за които нямаме данни. Разположението на сградата предполага, че обслужва обитателите на Преславския аул, сред които има важни представители на аристокрацията като ичергу – боила. Интересен е въпросът за съдбата ѝ след приемането на християнството – след като не е разрушена, защо не е преустроена в християнски храм и какви функции изпълнява до последната четвърт на X век? Причините за това едва ли могат да се търсят само в отклонението ѝ в посока североизток – югозапад. Функциите на главни църкви поемат Дворцовата и Владетелската църкви.

Втората езическа култова сграда се намира във Външния град на Преслав, на висока тераса под хълма „Зъбуите“, между каменното укрепление и по-късно изградената Кръглата църква (Дремсизова-Нелчинова, Антонова 1975, 41). Езическата култова сграда представлява два вписани четириъгълника с надлъжна ос изток – запад. Вътрешният четириъгълник, който е почти квадрат, е изместен силно на изток. При преустройването в църква са използвани стените на външния четириъгълник (Рашев 2008, 112–113). Планът на сградата, както и по-късното ѝ преустройство в християнски храм, недвусмислено показват нейните първоначални функции на езическа култова сграда. Но е неясен въпросът от кого се е използвала? При проучванията на терасата не са регистрирани данни за селище в периода преди покръстването. Но преустройването ѝ показва, че на това място е нужен храм за нуждите на някакво население.

Следващата езическа култова сграда е в североизточния ъгъл на Външния град на Преслав, на 50–40 м северно от десния бряг на Румска река. Разположена е в ниския край на една наклонена на северозапад – югоизток тераса. Данните от археологически проучва-

ния показват, че тази сграда е разположена в селище и е изградена за нуждите на неговите обитатели (Овчаров 1983, 57; Тотев, Бонев 1992, 222; Рашев 2008, 113). Тя се състои от два вписани един в друг правоъгълника. Ориентирана е с надлъжната си ос в посока север – юг. Данните от проучванията дават основание на авторите да смятат, че през XI–XII век вътрешният правоъгълник е обитаван като жилище. По това време към външната основа на източния коридор е долепена постройка (Тотев, Бонев 1992, 224). Намерената сива керамика (кани, амфоровидни стомни, гърнета и други съдове) в храма и видът на отделните фрагменти, както и липсата на следи от обгаряне, насочват към извода, че може да е натрупана там като отпадъчен материал. Тя се намира само в околостъпния коридор на постройката, приблизително на равнището на нейното ходово ниво, при отсъствие на запазена на място подова настилка. В централната зала на храма не се открива керамика (Димитров, Бонев 1997, 321). Данните от проучванията показват, че края на VIII – началото на IX век, в близост до аула Преслав, възниква селище. За нуждите на изповядвания култ е построена култова сграда. Поради ориентацията ѝ в посока север – юг след приемането на християнство не е преустроена. В близост е изградена кръстокуполна църква, а по-ранната култова сграда е разрушена, като строителния материал е преизползван.

В югозападната четвърт на аула Кабиюк също е проучена езическа култова сграда. Монументалната сграда се очертава само по изкопите за полагането на нейните основи, от които е изваден строителният материал. В план тя се състои от два вписани правоъгълника. Ориентирана е с дългата си ос в посока изток – запад (Иванов, Тихов 2009, 575–577). По-ранни от сградата са проучените ями от дървени стълбове, които образуват четириъгълник около вътрешния правоъгълник. Няма данни за относителната хронология на по-ранната дървена сграда. Но според проучвателите откриването ѝ под езическата култова сграда позволява да се предположи, че е изпълнявала същите функции (Иванов, Тихов 2009, 577; Иванов, Тихов 2010, 455–456). Данните позволяват напълно да се подкрепи мнението на проучвателите за езическия култов характер на демонтираната каменна сграда, което се подкрепя и от стратиграфска гледна точка. Но тук се натъкваме на данни за по-ранна дървена сграда, каквато не е засвидетелствана до момента. Липсата на системни археологически

проучвания в Кабиюк не позволява да се даде отговор на въпроса кого обслужва езическата култова сграда, но намерените в нея архитектурни детайли и размерите ѝ позволяват да се предположи, че това е една от представителните постройки в аула. Възниква и въпросът за съдбата ѝ след приемането на християнството в средата на IX век – след като е ориентирана изток – запад, защо не е преустроена в църква?

Проучената част от култова сграда в Дръстър се намира на Обект УПИ 1, кв. 69 НААР „Дуросторум – Дръстър – Силистра” и попада на север от проучените останки от южната крепостна стена на Дръстър. В североизточната част на проучвания терен попада югозападният ъгъл на сградата. Проследено е трасето на два сключващи прав ъгъл зида, ориентирани север – юг и изток – запад. На 3,90 м на юг и запад от тях се разкрива подложка на други, сключващи прав ъгъл зидове. Двата зида са запазени само в подложката на основите си и до приблизително еднакво ниво и представляват югозападен ъгъл на масивна сграда. Сградата е унищожена и демонтирана още през Средновековието. В нея са вкопани ями с керамика от X–XI век. (Колева, Кирилов 2008, 610–611). Данните от проучването на тази сграда са малко. Но стратиграфските данни, както и нейният план от два вписани четириъгълника, позволяват да се подкрепи мнението на проучвателите за култовите ѝ функции. Но възниква и въпросът кого обслужва тази сграда, тъй като не се споменава за други данни за обитаване от IX в проучения сектор. Явно ориентацията на тази сграда е север – юг, което не позволява след приемането на християнството да бъде преустроена в църква.

Под големия скален блок, наричан Даул таш в НИАР Мадара, са разположени останките от голям архитектурен комплекс. Причината за избора на място може да се търси във факта, че това е най-просторната тераса под скалите на мадарското плато (Рашев 2008, 134). Сградата е изградена от два вписани един в друг правоъгълника, ориентирани в посока изток – запад. Вътрешният правоъгълник е разделен на две части: преддверие и зала (Дремсизова-Нелчинова 1966, 19; Дремсизова-Нелчинова, Антонова 1975, 33; Рашев 2008, 134–135). Северно и източно около един двор са разположени дълги жилищни помещения, които са свързани с тази сграда чрез един напречен коридор (Велков 1934, 110). Фактите показват, че животът

в комплекса продължава и след покръстването – езическият храм е преустроен в църква, а комплексът около него – в манастир (Балабанов 1992, 133).

Сградата в м. Кирека се намира на около 3,5 км североизточно от Мадарския конник и на 1,5 км югоизточно от с. Калугерица (Майсторски 2010, 256). Сградата се състои от два вписани един в друг правоъгълника, ориентирани в посока изток – запад. Вътрешният правоъгълник на храма е преустроен след средата на IX век в християнска църква (Балабанов 1991, 154). Разглежданата сграда е претърпяла редица преустройства през вековете. Данните от проучванията на Т. Балабанов позволяват да се подкрепи мнението за функциите ѝ като езическа култова сграда през първата половина на IX век. Но подобно на тази под Даул таш е разположена в извън населено място. По тази причина изниква въпросът съществуват ли жилищни постройки около нея? За проучените от Г. Майсторски сгради от манастирския комплекс няма данни за по-ранно възникване, но все пак може да се предположи наличието на такива, като се вземе под внимание и недостатъчната проученост на комплекса.

Въз основа на археологическите данни като езически култови сгради могат да се определят десет: сградата под Дворцовата базилика в Плиска, сградата в близост до Малкия дворец в Плиска, кръстовидната сграда под основите на Голямата базилика в Плиска, т. нар. „Административна“ сграда в Преслав, сградата южно от Вътрешния град на Преслав, сградата в североизточния ъгъл на Външния град на Преслав, сградата в Дръстър, сградата в Кабиюк, сградата под скалата Даул таш в НИАР Мадара и сградата в м. Кирека над с. Калугерица..

Езическите култови сгради могат да се разделят на два типа: сгради с концентричен план и една сграда с кръстовиден план.

Първи тип са сградите с концентричен план. Те се разделят на сгради от два вписани квадрата и от два вписани правоъгълника. Към тези с квадратен план се отнасят две сгради – южно от Малкия дворец в Плиска и южно от южната порта на Вътрешния град в Преслав. За сградата в Плиска може да се приеме мнението на Ст. Станилов, че има частни функции и е свързана с владетелската особа, поради който факт е и с по-малки размери. Същото може да се предположи и за сградата в Преслав, макар че се намира извън Вътреш-

ния град и е трудно да се каже за ползване от кого е предназначена. Към сградите с правоъгълен план се отнасят общо седем – под Дворцовата базилика в Плиска, т.нар. „Административна“ сграда в Преслав, в североизточния ъгъл на Външния град на Преслав, в Дръстър, в Кабиюк, под скалата Даул таш в НИАР Мадара и в м. Кирека над с. Калугерица. Особеност на сградата под Дворцовата базилика в Плиска е, че външният правоъгълник играе ролята на колонада. Според Т. Чобанов това не се явява изключение, а по-скоро продукт на смесването на ирански и елинистически традиции (Чобанов 2008, 63). Съществена разлика при тези сгради е наличието или липсата на притворни пространства и въпросът дали това е свързано с практикуваните култове? За четири от сградите със сигурност може да се твърди, че липсва архитектурно обособен притвор – под Дворцовата църква в Плиска, в североизточния ъгъл на Външния град на Преслав, в Кабиюк и в м. Кирека над с. Калугерица. Това може да се предположи и за сградата в Дръстър. При т. нар. „Административна“ сграда в южната ѝ част зидовете на вътрешния правоъгълник продължават до външните, поради което се образуват три помещения като преддверие. Направените сондажни проверки показват, че основите са конструктивно свързани и това не може да се смята за по-късна преправка. При храма под Даул таш, вътрешния правоъгълник е снабден с преддверие. Обща черта в интериора на тези сгради е наличието на олтар във вътрешния правоъгълник. Данни за такъв липсват при сградата в Кабиюк, която е демонтирана още през Средновековието и вероятно това е причината да не е установено мястото му и при сграда в Дръстър, от която е проучен само югозападния ъгъл. Друга особеност, срещаща се само при три от сградите, са тухлените басейнчета – под Дворцовата базилика в Плиска, южно от Малкия дворец в Плиска и под скалата Даул таш в Мадара. Това показва, че само в част от сградите е използвана вода за извършваните култови действия.

От втория тип е само един представител – кръстовидната сграда под основите на Голямата базилика в Плиска. За жалост от тази сграда са запазени само хоросановите подложки от основите, което ни лишава от ценни данни за интериора ѝ. Разположението ѝ в югозападната част на проученото селище предполага, че е използвана от населението, което го е обитавало. Но все пак планът ѝ, който не

се среща сред останалите езически култови сгради и построяването по-късно на Голямата базилика на нейно място, насочват към представителните ѝ функции, въпреки че е разположена извън представителната част на Плиска.

Най-важните въпроси, засягащи езическите култови сгради в Първото българско царство, са какъв е практикуваният в тях култ, за какво служат олтарите в центъра, за какво и тухлените басейнчета в някои от сградите, защо се наблюдават различия при ориентацията и какъв е произходът на архитектурните типове?

Кр. Миятев смята, че съществува божеството Тангра – то дава властта на хана и закриля установения божествен ред. То трябва да има и подходящ култ, оформен и издигнат като държавна религия. Привърженици на тази религия са най-вече силните властелини в държавното управление. Това му дава основание да предположи, че в българските политически и религиозни центрове до 865 г. е имало наред с величествените хански дворци и монументални храмове на прабългарския бог на небето Тангра (Миятев 1965, 73). Според Ж. Аладжов езическите култови сгради трябва да се разглеждат като посветени на върховния бог на прабългарите – Тангра (Тенгри хан). В основата на плана на тези храмове стои символът на вселената и света – вписването на правоъгълници. Авторът смята, че безспорно култът към Тангра е продължение на древна тюркска традиция, в която Тенгри (Тенгри хан) е олицетворение на небето и е представен като могъщ конник, слънчев герой, бог-творец (Аладжов 1980, 43–45; Аладжов 1983, 76–77). Д. Овчаров споделя мнението за наличието на това божество и че езическите култови сгради са посветени на него. Според него, ако се съди по разнообразните данни за прабългарската религия, в езическите култови сгради трябва да се види преди всичко светилища на върховното божество Тангра. Същевременно може да се мисли, че в култовите действия са били включени и такива, които изразяват религиозни представи, повече или по-малко близки до този култ. Това е намерило израз в използването на огъня и водата в практикуваните жертвоприношения, употребата на някои старинни шаманистични действия, които в тази епоха са по-характерни за общонародната култова практика, съчетаването на соларния култ с култа към върховното божество (Овчаров 1983, 62). Ст. Бояджиев смята, че до приемането на християнството в средата на IX век

е изповядван тенгризъм, а прабългарите са изградили на божеството Тангра редица храмове от разпространения в ирано-алтайско-персийските области тип храм на огъня, отличаващ се с проникващите се концентрично две тела (Бояджиев 1989, 325).

Въпреки че в научната литература се е утвърдило мнението, че езическите култови сгради са посветени на бог Тангра, данните за съществуването на такова божество позволяват това да се подложи под съмнение. Името Тангра се споменава само в един надпис. Той е намерен в Мадара, преупотребен е като подставка на олтарна трапеза в малка църква от периода на Второто българско царство. Надписът е повреден чрез отлюспване на значителна част от надписното поле, така че разполагаме само с началните и крайните букви на редовете. Думата е запазена по тази причина – началото ѝ се намира в края на пети ред, а краят – в началото на шести ред. Според В. Бешевлиев от запазеното може да се възстанови с положителност, че хан Омуртаг е извършил жертвоприношение на бог Тангра. За автора надписът представлява единственият оригинален документ за съществуването на култ към Тангра у прабългарите. Така надписът се определя като летописен текст, съобщаващ за пренасяне на жертва в чест на бог Тангра (Бешевлиев 1992, 52). Р. Рашев отбелязва една важна подробност – не е ясно дали думата е била пояснена с епитет, стоящ пред нея или след нея. Такава подробност би направила нейното тълкуване значително по-правдоподобно. Според авторът има възможност надписът да се причисли към групата, означена от В. Бешевлиев, като възпоменателни надписи. Те имат стандартна структура – започват с титлата и името на хана, продължават с титлата и името на покойника, който обикновено е „хранен човек“ на владетеля, и завършват с мястото и обстоятелствата на смъртта му. Макар че повредеността на надписа не дава категорични доказателства за подредеността му, Р. Рашев смята, че е такава. В настоящия момент на територията на ранносредновековната българска езическа култура не съществува образ, знак или символ, който със сигурност може да се свърже с култ към Тангра (Рашев 2008, 293–299).

Разполагаме с един епиграфски паметник, в който се споменава името Тангра, а поради лошата му запазеност е съмнително, че става въпрос за пренасяне на жертва в чест на бог с такова име. Липсата на писмени извори относно изповядваната религия не позволява да

се правят заключения при коя част от населението е по-силно застъпен. Езически култови сгради се разполагат както сред представителните постройките, свързани с хана и аристокрацията, така и в селищата на обикновеното население. Ст. Бояджиев твърде предпазливо разглежда въпроса за приликите, като смята, че за нуждите на тенгризма са били механично заимствани храмовете на огнепоклонниците в Иран. С право Т. Чобанов смята, че това обяснение противоречи на редица изводи, които могат да се направят при анализа на езическите култови сгради. Както и при храмовете в християнското, архитектурните особености на храмовете на огъня са продиктувани от конкретни култови нужди и религиозни разбирания. Възпроизвеждането на такива решения като вписването на квадрати или правоъгълници в плана, обиколните коридори, басейнчета за вода, олтари и други би било ненужно и безсмислено, ако не е съпроводено със заимстване на самите култови практики (Чобанов 2008, 60–61).

За езическите култови сгради и за характера на религията се е писало много, но по една или друга причина сасанидските аналогии, както и тези в Грузия се премълчават или се споменават мимоходом. Според Т. Чобанов някои автори неаргументирано отхвърлят и различните сведения за огнепоклонство при прабългарите. Анализът на езическите култови сгради води до извода, че техен най-близък паралел, вероятно и пряк родственик, са храмовете на огъня в Сасанидски Иран, наследили плътно партските и ахеменидските традиции (Чобанов 2008, 60). Още Ст. Ваклинов изтъква, че храмът в близост до Малкия дворец в Плиска има най-близки аналогии с иранските храмове на огъня не само от епохата на Сасанидите, но и от епохата на партите. Важен факт за автора е, че тези аналогии не са изолирано явление, характерно само за Плиска (Ваклинов 1977, 4–115). Близостта с иранските храмове на огъня е призната от Ст. Бояджиев, който изтъква и конкретни примери – храмовете в Бишапур, Сурк Котал и пр. (Бояджиев 1989, 316–317). Но все пак е трудно да се приеме неговото мнение, че за нуждите на тенгризма се наблюдава механично взаимстване на архитектурните форми.

Относно данните за олтари, които се откриват в центровете на храмовете Т. Чобанов смята, че вероятно това са фундаменти (стилобати) на типичните олтарни колони на зороастрийските храмове. Изображения на такива олтари, съставени от база, сравнително

къса колона и олтарна плоча, се откриват по много персийски монети. Нуждата от специално фундиране в някои случаи вероятно се е налагала от по-масивното изграждане на олтара. Един нисък олтар не би имал нужда от солидно фундиране, докато по-високите и масивни огнени олтари непременно са изисквали здрава основа, върху която да стъпят. Свещеният огън, с доста скромни размери, е горял именно върху тези олтари – псевдоколони, най-често в специален съд от керамика или метал (Чобанов 2008, 61). Разположението на олтари в центъра е характерно и за храмовете на огъня – пример за това е и големият храм в Сурк Котал, чийто ирански произход е неоспорван, въпреки другите дискусии около него (Schippmann 1972).

Важен елемент на религиозния живот на зороастрийците била ритуалната чистота, която и до днес играе огромна роля в техните общности. Главният храм ритуал, наречен ясна, изисква използването на вода и ритуално почистване. За тази цел всеки храм е снабден с водоизточник или кладенец, с водата на който се мият ритуалните предмети и самите жреци. В храма от Бишапур течаща вода е докарана по подземен канал от близката река, а в други случаи водата е черпена от близко разположено естествено или изкуствено езеро. Водата като свещен елемент в храма е на равна почит с огъня, символизира отлично физическото здраве, което носи ясна, по неин адрес се отправят молитви. Според Т. Чобанов конкретни податки за обожествяването на водата се съдържат и в Чаталарския надпис, където водите на реката символизират безкрайността и са споменати редом със слънцето и неговата светлина. Друго важно сведение за изявения култ към чистотата и водата при прабългарите се съдържа в описанието на култовите действия, които извършил хан Крум пред Константинопол, съдържащо се в една анонимна записка – това били ритуално нагазване в морето, измиване и пръскане с вода на войниците. Откриването на басейнчета в езическите култови сгради на Долен Дунав би могло да се свърже с характерния за зороастризма през сасанидската епоха култ към ангела пазител на водите (или богиня) Анахита, навлязъл от V век пр.н.е. и просъществувал през целия сасанидски период. Именно на Анахита е посветен сравнително добре запазеният храм от дворцовия комплекс на Шапур I в Бишапур, което се обяснява с факта, че родословието на Сасанидите се извежда от храмови жреци на Анахита в областта Персида (Чобанов 2008, 61–62; Joyce 1979, 17–19).

Според Ст. Бояджиев зиданите басейнчета са сигурно доказателство, че изпълняваните обреди са свързани с култа към огъня. Храмовете в Бишапур (Персия) и в Суркх Котал (Афганистан) се състоят от коридори, опасващи просторна квадратна молитвена зала. Обредният процес в храма е протичал така: в Бишапур в полувокпация в земята храм се слиза по покрито стълбище, разположено перпендикулярно на сградата. Стълбата извежда пред вратата на голяма квадратна зала, чиито масивни стени се издигат значително над равнището на околния терен. От двете страни на главната входна врата протичат тесни коридори, опасващи квадратната зала. По средата на успоредните на главната ос стени има по една тясна странична вратичка. На плана, който е обнародван от Гиршман, останки от басейнчета за свещена вода не са показани. Но пак в Бишапур, до стъпаловидните бази на две колони на паметника, издигнат в чест на Шапур I (242–272), личат две малки каменни басейнчета. На същия принцип е изграден и храмът на огъня в Суркх Котал. И при него същинската част на обряда се извършва в рамките на две, вписани едно в друго архитектурни пространства, но тук южният коридор е премахнат, вследствие на което външното очертание на сградата придобива правоъгълен вид, а достъпът до квадратната зала и страничните коридори става без преддверие. Те обаче не остават на открито, защото около този храм преминава същинският перистилюм. Неговото появяване не е анахронизъм, защото това защитено с крепостна стена планинско светилище възниква между 78 и 144 г. от н.е. в среда с персийско, ахеменидско, будийско и елинистическо влияние (Бояджиев 1999, 39–41).

Наличните данни предполагат две възможности за реда, по който протича религиозния ритуал в храма. Ако се съди по разположението на първичните тухлени басейнчета в коридорите и равнището, на което се намира отточната тръба, ще проличи, че басейнчетата са градени в земна маса, чието горно равнище стои на 0,80–0,85 м от околния терен. Това обстоятелство подсказва, че подът на коридорите и на наоса, но не и на своеобразния притвор, е съзнателно повдигнат съобразно изискванията на езическия култ. За преодоляването на тази лека денивелация пред коридорите и молитвената зала има вероятно по 3–4 стъпала. Според една от възможностите богомолците се отправят, по неизвестни съображения, едни към

северното, други към източното басейнче, където се извършва пречистването със света вода, след което, продължавайки на запад, достигат до двете срещуположни врати, които ако се съди по храма на огъня в Бишапур, би следвало да се отворят по средата на надлъжните стени на вътрешния правоъгълник, в молитвената зала. В западния край на помещението е разположен олтарът. Той се състои, подобно на християнската жертвена маса, от дебела квадратна каменна плоча, положена върху ниска зидана колона. В глинено огнеупорно огнище, положено на масата, гори свещеният огън. След приключване на ритуала богомолците напускат залата през главната ѝ врата (Бояджиев 1999, 41–42).

При втората възможност достъпът до молитвената зала става направо през главната врата. От нея, с подходящи обредни жестове и молитви, службата продължава пред пламъка на огъня, за да се получи духовен катарзис. След това, през страничните врати богомолците се отправят към басейнчетата в коридорите, където са поръсвани със светена вода. След това душевно пречистени и получили божията благодат, те слизат по страничните стълбички и напускат храма през вратата на притвора (Бояджиев 1999, 42).

С възприемане на зороастрийски обичаи и ритуали може да се обясни многократно споменаваното у различни арабо-персийски извори огнепоклонничество у българите и посочването, че българите са от вярата на магите, т.е. зороастрийци или повлияни от зороастризма (Чобанов 2008, 62).

Характерна особеност на зороастрийските храмове, засвидетелствана и в капищата на юг от Дунав, е наличието на обиколни коридори. Те са повсеместно явление през всички периоди от развитието на иранските храмове на огъня и по никакъв начин не могат да се определят като белег на някакво друго влияние. Ако следваме иранските аналогии можем да заключим, че формата на храма се е намирала във връзка с неговите функции. Особено интересно е допускането, че в различните по ориентация, форма и разположение храмове са горели различни по своето култова значение огньовете, точно както се предполага, че е било в Персия и при Ахеменидите, и при Сасанидите. Различия в ориентацията не се наблюдават само в езическите култови сгради от Първото българско царство, но и в

храмовете на огъня в Иран – в Суза и Сурк Котал входът е от изток, в Кух и Кхага – на северозапад, в храма Фратадара и Жандиал – на юг. Тези факти биха могли да обяснят защо в Плиска едновременно са функционирали две езически култови сгради в непосредствена близост – вътрешното може би е служило за храм на царския огън, а външното – за храм на огъня на народа. Тази хипотеза се подкрепя и от факта, че монументални езически култови сгради на юг от Дунав се откриват предимно в средишните територии на държавата, но не и в нейната периферия – т.е. само там, където са резидирали представителите на династията и свързаните с нея жреци колобри (Чобанов 2008, 62–63; Schippmann 1972).

Не само храмовете, състоящи се от два вписани един в друг квадрата и от два вписани правоъгълника намират аналогии сред храмовете на огъня – същото се отнася и за кръстовидната сграда под основите на Голямата базилика в Плиска. Археологическите данни и аналозиите ѝ сред храмовете на огъня в т.нар. Байтински комплекс несъмнено доказват нейните функции като храм на огъня, макар и архитектурно различаващ се от другите ни познати такива в Първото българско царство (Попконстантинов 005, 26–27).

Въпреки очевидната близост между сасанидските храмове и тези в Дунавска България според Т. Чобанов е малко вероятно да има директна връзка. По-реалистично е да се очаква, че влиянието на зороастрийската култова архитектура минава през посредничеството на Кавказкия регион, където зороастризмът е много разпространен, особено в териториите, намиращи се в културна и политическа близост със сасанидска Персия като Иберийското царство (Чобанов 2008, 63).

Тук трябва да се каже, че концентричният план не е разпространен само сред храмовете на огъня в Иран. Но по пътя на преселението на прабългарите не са проучени такива сгради, което затруднява проследяването на идеята. Основателен факт да се свържат с тях са и аналозиите, които намира Мадарския конник там. Ако потърсим между запазените паметници негови аналогии, то като най-близки се налагат, както по схващане на сюжета и композицията, така и по изпълнение, сасанидските релефи, издялани по същия начин върху скалите на някои места в Персия (Филов 1993, 14). Така става ясно, че сасанидското влияние е разпространено в Дунавска България.

Данните, с които разполагаме не позволяват да се подкрепи наложеното в литература мнение, че езическите култови сгради са посветени на бог Тангра. Трудно може да се приеме и мнението, че архитектурният тип е механично взаимствен. Правилно е мнението на Т. Чобанов, че с типа се принасят и ритуалите, извършвани в съответната сграда. В езическите култови сгради от Първото българско царство е практикуван култът към огъня. В олтарите, разположени в центъра на сградите с концентричен план, е горял свещен огън. Зиданите тухлени басейнчета могат да се свържат с използването на водата в култовите практики, а именно за пречистване със свещена вода. Интересен е въпросът за различната ориентация на сградите. Тук може да се изкаже мнението, че това се дължи на факта, че в тях горят различни огънове. Въз основа на всичко казано до тук може да се смята, че произходът на архитектурния тип е свързан със сасанидско влияние. Както става ясно то се доказва и от други паметници от езическия период като Мадарския конник.

Езическите култови сгради се разполагат в укрепената част на аулите, извън техните крепостни стени в рамките на селища на обикновеното население и в извънселищните пространства. Това вероятно е продиктувано от нуждите на обитателите (от хана и аристокрацията до обикновеното население) за изповядваните от тях култове. Сградите могат да се разделят на два типа: с концентричен план и с кръстовиден план. Първият тип се появява през първата половина на IX век. Характерна черта на интериора на тези сгради са олтарите в центъра на вътрешния четириъгълник и наличието на култови басейнчета в някои от тях, но разположени на различни места. Тези басейнчета могат да се свържат с нуждата от използване на вода за практикуваните в сградите култове. За сградите, състоящи се от два вписани квадрата, може да се предположи, че имат частни функции, т.е. свързани са с тесен кръг представители на аристокрацията. Най-разпространени са сградите, които се състоят от два вписани правоъгълника. Около сградата под скалата Даул таш възниква цял комплекс от сгради, служещи като жилищни за жреческото съсловие. Може да се изкаже предположението, че такъв комплекс съществува и около сградата в м. Кирека над с. Калугерица, където комплексът все още не е проучен изцяло. Възникването на такива комплекси може да се смята характерно само за сградите, които се намират

извън селищата. Данни за по-ранна такава сграда, но не каменна, а дървена, имаме само в Кабиюк. Прави впечатление и фактът, че сградите с ориентация изток – запад след приемането на християнството са преустроени в църкви. Изключение правят две от тях. Първата е т.нар. „Административна“ сграда в Преслав, която има известно отклонение в посока североизток – югозапад. Не е ясно какви са нейните функции през столичния период на Преслав. Вероятно поради превръщането му в столица е взето решение за изграждането на нови два по-представителни християнски храма във Вътрешния град – Дворцовата и Владетелската църква. Другата сграда, която по неизвестни причини не е преустроена в християнски храм, въпреки ориентацията си, е тази в Кабиюк. В този акт може да се види една държавна политика за налагане на новата религия. Планът на кръстовидната сграда в Плиска, който не се среща сред останалите сгради и издигането на Голямата базилика по-късно на нейно място, насочват към важното значение, което има този храм. Нивото на запазеност на тази сграда не позволява да се предположи наличието на олтар или друга интериорна част. Тя възниква, както и сградите от първи тип в началото на IX век и функционират до средата на века, когато като официална религия е наложено християнството и на нейно място е изградена Голямата базилика. Данните, с които разполагаме не позволяват да се подкрепи наложеното в литература мнение, че езическите култови сгради са посветени на бог Тангра. Трудно може да се приеме и мнението, че архитектурния тип е механично взаимстван. Правилно е мнението на Т. Чобанов, че с типа се принасят и ритуалите, извършвани в съответната сграда. В езическите култови сгради от Първото българско царство е практикуван култът към огъня. В олтарите, разположени в центъра на сградите с концентричен план, е горял свещен огън. Зиданите тухлени басейнчета могат да се свържат с използването на водата в култовите практики, а именно за пречистване със свещена вода. Интересен е въпросът за различната ориентация на сградите. Тук може да се изкаже мнението, че това се дължи на факта, че в тях горят различни огънове. Въз основа на всичко казано до тук може да се смята, че произходът на архитектурния тип е свързан със сасанидско влияние. Както става ясно, то се доказва и от други паметници от езическия период като Мадарския конник.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Аладжов 1980:** Ж. Аладжов. Символ на света в някои прабългарски паметници. – Археология 1980, 1, с. 41–47.
2. **Аладжов 1983:** Ж. Аладжов. За култа към Тангра в средновековна България. – Археология 1983, 1-2, с. 76–85.
3. **Аладжов 1992:** Ж. Аладжов. Предстоличен Преслав. – В: Приноси към българската археология. Т. 1. София, 1992, с. 53–57.
4. **Аладжов 2010:** А. Аладжов. Византийският град и българите VII–IX век (по археологически данни. Дисертации. Т. 4. София, 2010.
5. **Балабанов 1991:** Т. Балабанов. Разкопки на обект „Кирека“ до с. Калугерица, общ. Каспичан. – В: Археологически открития и разкопки през 1990 г. София 1991, с. 153–155.
6. **Балабанов 1992:** Т. Балабанов. Разкопки в Мадара през 1982–1985 г. – В: Мадара. Т. 3. София, 1992, с. 127–142.
7. **Бешевлиев 1992:** В. Бешевлиев. Първобългарски епиграфски паметници. София, 1992.
8. **Бояджиев 1989:** Ст. Бояджиев. Архитектурата на прабългарските храмове. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 1. София, 1989, с. 3314–327.
9. **Бояджиев 1999:** Ст. Бояджиев. Религиозните изповедания на българите, отразени в култовата архитектура на Плиска и Преслав. – В: Средновековните Балкани. Политика, религия и култура. София 1999, с. 33–48.
10. **Бояджиев 2008:** Ст. Бояджиев. Българската архитектура през VII–XIV век. Дохристиянска архитектура. Т. 1. София, 2008.
11. **Ваклинов 1977:** Ст. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура VII–XI век. София, 1977.
12. **Василева 1985:** Д. Василева. Дворцовият комплекс на Велики Преслав (Архитектурно-строителни проучвания и реконструкция). – Известия на Българското историческо дружество 1985, 37, с. 5–26.
13. **Велков 1934:** Ив. Велков. Разкопки в Мадара (1924–1928). – В: Мадара. Т. 1. София, 1934, с. 77–146.
14. **Георгиев 1989:** П. Георгиев. Големият езически храм в Плиска. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 1. София 1989, с. 338–354.
15. **Георгиев 1993:** П. Георгиев. Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. София, 1993.
16. **Димитров 1999:** Ян. Димитров. Историческа топография на Плиска. Автореферат на дисертация за получаване на научна и образователна степен „Доктор“. София, 1999.

17. **Димитров, Бонев 1997:** Я. Димитров, Ст. Бонев. Сивата керамика от езическия храм в м. Селище в Преслав. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 3. София 1997, с. 313–324.
18. **Дремсизова-Нелчинова 1966:** Цв. Дремсизова-Нелчинова. Мадара. Водач за паметниците и музея. София, 1966.
19. **Дремсизова-Нелчинова, Антонова 1975:** Ц. Дремсизова-Нелчинова, В. Антонова. Каталог на археологическите паметници в Шуменски окръг. София, 1975.
20. **Иванов, Тихов 2009:** Ст. Иванов, Т. Тихов. Археологически проучвания на ранносредновековна сграда в землиното укрепление Кабиюк. – В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, с. 575–577.
21. **Иванов, Тихов 2010:** Ст. Иванов, Т. Тихов. Ранносредновековна сграда в землиното укрепление при Кабиюк. – В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, с. 454–456.
22. **Колева, Кирилов 2008:** Р. Колева, Ч. Кирилов. Спасително археологическо проучване на обект УПИ 1, кв. 69, НААР „Дуросторум-Дръстър-Силистра“. – В: Археологически открития и разкопки през 2007. София, 2008, с. 607–612.
23. **Мавродинов 1959:** Н. Мавродинов. Старобългарско изкуство. Изкуството на Първото българско царство. София, 1959.
24. **Майсторски 2010:** Г. Майсторски. Обект „Средновековен манастирски комплекс“ в м. „Кирека“ – НИАР „Мадара“. – В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, с. 456–458.
25. **Милчев 1995:** А. Милчев, П. Георгиев. Мартириумът в Плиска и началото на християнството България (рецензия). – Археология 1995, 2, с. 52–53.
26. **Михайлов 1955:** Ст. Михайлов. Археологически материали от Плиска. – Известия на Археологическия институт 1955, 20, с. 49–170.
27. **Михайлова 1996:** Т. Михайлова. Разкопки на „Административната сграда“ във Велики Преслав. – В: Археологически открития и разкопки през 1995 г. София, 1996, с. 90.
28. **Михайлова 2004а:** Т. Михайлова. „Административната“ сграда в Преслав през IX век. – В: Преслав. Т. 6. Шумен, 2004, с. 40–56.
29. **Михайлова 2004б:** Т. Михайлова. „Административната“ сграда в Преслав през вековете. – Известия на Исторически музей – Шумен 2004, 12, с. 114–123.
30. **Миятев 1965:** Кр. Миятев. Архитектурата в Средновековна България. София, 1965.
31. **Овчаров 1983:** Д. Овчаров. Прабългарските капища – произход и предназначение. – Векове, 1983, 2, с. 56–62.

32. **Попконстантинов 2005:** К. Попконстантинов. Още веднъж т. нар. мартириум в Плиска.– В: Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. Велико Търново, 2005, с. 24–32.
33. **Рашев 2008:** Р. Рашев. Българска езическа култура VII–IX век. София, 2008.
34. **Рашев, Димитров 1999:** Р. Рашев, Я. Димитров. Плиска. 100 години археологически разкопки. Шумен, 1999.
35. **Станилов 1982:** Ст. Станилов. Езическите центрове на Първата българска държава.– В: България 1300 години. София, 1982, с. 225–234.
36. **Тотев, Бонев 1992:** Т. Тотев, Ст. Бонев. Новоразкрит прабългарски храм в Преслав.– В: Плиска – Преслав. Т. 5. София, с. 222–230.
37. **Чобанов 2008:** Т. Чобанов. Свещените дворци на българските ханове. София, 2008.
38. **Филов 1993:** Б. Филов. Старобългарско изкуство. София, 1993.
39. **Воусе 1979:** М. Воусе. Zoroastrians. Their religious, beliefs and practices. London, 1979.
40. **Schippmann 1972:** К. Schippmann. The development of the fire temple.– In: 5th International Congress on Iranian Art and Archaeology. Tehran, 1972.